

Տ Ե Ղ Ե Կ Ա Գ Ի Ր Ք Ն Ն Ո Ւ Թ Ե Ա Ն

Պ. ԱՐՇԱԿ ՍԱՅՐԱՍՏԵԱՆԻ

«ՀԱՅԱՅ ՀՆԱԳՈՑԵ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆՆ ԵՒ ԼԵԶՈՒՆ ԸՍՏ ՍԵՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ»

ԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

(Շար. Փետրուարի Թիւն)

Մասնաորայէն Արշէն = Արտաշէն = Ռուսոյ նոյնացումը կարելի չէ ըսել թէ գիտական հիմ ունի, որչափ ատեն լեզուաբանական օրէնքներու համաձայն չնկատուի:

Մասնաւոր կերպով հարկ կը դատեմ յիշեցնել թէ արդարեւ Հնգերուդական ծագումը ոչ մէկ բառ ունի հայ լեզուէն որ Բ կամ Ռ-ով սկսի. անպատճառ. սկիզբը Թարմատար տառ մը կու գայ: Հետեւաբար կարելի է ենթադրել թէ Բշէզ ալ առնենար այդ Թարմատարը, ռակայն նկատելի է որ սովորաբար այդ Թարմատարը ն-ն է ոչ թէ ա-ը, ինչպէս Բռէզ > Բշէզ > Սնէն:

Իսկ Բշէզ < Բռշէզ = Ռուսոյ կամ Ռուսաշէն ձևափոխութեանց համար ոչ մէկ արդարացուցիչ պատճառ չկեցայ գտնել: Դաւով Սերտուշն բառին մէջ առ վանկին, անկումը ոչ մէկ օրէնքի կը հըպատակուի և քմահաճալքով կարելի չէ այս լքումը:

Պ. Սաֆրաստեան ինքն ալ թերահաւատ է իր մեկնաբանութեանց, շատ իրաւամբ:

Եւ ցաւալիկ այն է որ եթէ լեզուաբաններէն չընդունուին այս մեկնութիւնները, ինքնին կը փրկ այն չէնքը որ Պ. Սաֆրաստեան կառուցած է այնքան ճարտարօրէն:

Գալով իր երկրորդ վարկածին, կարելի է համաձայնել իրեն հետ թէ Ըսուռ-Հռովական ասանդուրիւնը, Հին Կտակարանը եւ մինչեւ այսօր մեծ ցածր ուսուր արեւմտեան գիտութիւնը ... չեն կրցած յստիկան զանազանի ղէպի արեւելքը սքիւռուած փորրիկ մարական ցիւղերն համեմատաբար շատ աւելի մեծ Մաննայի Թագաւորութիւնէն, որ անմիջապէս զանազանից էր թէ՛ Մայտիային եւ թէ՛ Ասորիստանին. յաճախ ծառայելով իր իւրտոտիկի եկրուրին միջեւ» (էջ 82):

Հաւանական է որ երկուքը իրարու հետ լըփոթուած ըլլան, քանի որ մանաւանդ աշխարհագրական հանգիստութիւն մը կայ Մաննայի եւ Մարաստանի միջև: Սակայն քանի որ Պ. Սաֆրաստեան Մաննայի Թագաւորութեան պատմութիւնը ճշդիսկ համառօտաբար ներկայացնել անհարկ կը համարէ (էջ 82), կարելի չէ գիտնալ թէ Մաննայի Թագաւորներուն մէջ Բսեքքան մը կ'ա՞ր:

Միայն Մաննայի եւ Խալդայի սերտ զբօսակցութեան զօրաւորային փառս մը տալու համար թերեւ Պ. Սաֆրաստեան կը ծանրանայ Դարեհ Ղլտատայի արձապարտութեան մէջ Կիւքրար առնունքի իր համապատասխան գիտնականին ընդունուած վերոնշանակեալ Հուպիւսթա, Մափրաւա, Ումպիւլիւստ անձնանուններն հետ Աշխատար հայ անուններն նոյնացումը իր գիւտին վրայ, ս-

բուն վրայ երկարօրէն կը խօսի (տե՛ս էջ 73-74), նախ ներկայացնելով անունան յիշատակութիւններն մեր հին մատենագրութեան մէջ, և կը գտնէ թէ այս անունը յիշած է Խորենացի իբր հայր Տրդատի կնոջ՝ Աշխէն Թագուհիին. Նոյնպէս Խորենացի կը յիշէ ասոր մօտ երկու անուններ, մին Դիմաքսեան Աշխարազ և միւսը Ղերուրնայ որդի Ափշուարի դպիր, և կ'աւել տանք ամէնը իբրաբուն կցել ըսելով թէ Երիշ կասկած կարող է լինել որ Հայոց Աշխարազը եւ Ասորիքի Ափշուարը քրդաւոր են միմեկոյն սկզբնական տարիքին եւ թէ ըստ ամենայն հաւանականութեան Խորենացի գիտակ էր այդ անմեղանքի պատմական նշանակութեան, այնպէս նա պիտի չընէր ուղղաբարակ փորրիկ գաւնագանդութիւնը երկու ծնեղի միջեւ: Այս փաստը մէկն է շատերուն՝ ապացուցանելու որ Խորենացին չէ ունեցած ծառայող հայալեզու օտար անուններ եւ կապստիւռ օտար սիրաբարձութիւններ, ինչպէս ենթադրած են մի շարք թեթեւ տեսակէն օտար եւ հայ քանատները» (էջ 74):

«Թեթեւ տեսակէն օտար եւ հայ քանատներուն» ղէմ ծառացող բանասէրը Պ. Սաֆրաստեան պիտի վարանէր այսքան վնասկան ըլլալու, վասնզի ուէ լուրջ բանասէր հայրական նշանութեան վըրայ ստեղծուած Աշխարար անունին հետ նոյնացում մը պիտի չտեսնէր և Աշխարարէն անցնէր Տրդատի կնոջ՝ Աշխէն Թագուհիին և յետոյ գայն չինել Դիմաքսեան (էջ 75), վասնզի Դիմաքսեան իւրաքանչիւր անշուք տարիքի Դիմաքսեան Աշխարազ տա յիշած է, և յետոյ Դիմաքսեանը նոյնպէս խալդայական Տարուրնայ քաղաքին հետ, հիմառած անմիջապէս օրին յարակից մի քանի տեղանուններին նոյնացումներուն վրայ (էջ 75), որոնց որոշ արժէք մը տալ կարելի չէ, վասնզի շատ դժուրին չէ վստահօրէն ընել, առանց զօրաւոր փաստերու թէ Սարգսի յիշատակած Ուլկայան Խորենացիի յիշած Ուլկազան է, Սաճիքուրն՝ Չանգեղուր, Չանգու, Չանգիլան, Tarni՝ Տարեմ կամ Տարիմ, Դալարիս՝ Դալարիք կամ Դալառն է (էջ 75-76), երբ մանաւանդ անհրաժեշտութեան օրէնքներով չեն ապացուցուած: Նոյնպէս մի քան բանասիրական ուղիղ ըմբռնում մը կ'ենթադրէր արդեօք առանց Ժամանակի անւը չըրպէստեղը նկատի առնելու Աշխէն Թագուհիի հայրը՝ նկատել Մաննայի Թագաւոր Աիւրի սերունդին և այս անունին յիմապատարուած (!) տառադարձութիւնը համարել Աշխարազան (էջ 78): Բալորլիկ ենթադրութեանց վրայ հիմնուած՝ Աշխէն ղ'ըլլալ՝ ըստ Պ. Սաֆրաստեանի՝ Դարմակիսա-Դիմաքսեան նախապետութեանն է թէ Ման-

նական հին թագաորութենէն, առանց այս երկու տոներուն ցեղաբազմաբնական կապը բացատրելու, «այդ ուրիշ ինքիւր է՝ ըսելով (էջ 78), թէև առաջին Գանձամանի ըսվողականութեան վրայ հիմնուած է՝ ըսելով թէ այդ յոյժ շահեկան ցանկին մէջ Դիմարսեան նախագծութեան միջոցառումները կը ներկայացնէ մի բացառիկ պատկեր (էջ 79), վասնզի բացառիկ մի լաւ տնտեսական, առողջ մէկէն աւելի ռաւանք ունին, Դիմարսեան ներք ալ ունենին չորս ռաւանք, ինչ որ ապացոյց կը նկատէ անոնց հնութեան եւ ասով բաւարար պատճառներ ունենալ կը կարծէ Անգլիաբողոք (Անգլիա) > Անգլիայի անձնաւորներ յատկացնել զխաւորապէս Դիմարսեան նախագծութեան եւ անոր չորս քանակաբանութիւն (էջ 81)։

Այսպէս Գ. Սաֆրաստեան կը ստեղծէ վարկած մը, որուն համաձայն Դիմարսեանի տնտեսը (Սաֆրոն Բ. ի Տարմակիստ, հաւանաբար քանակաբանութիւն մէկը) ուղղորդի շառաւիղն էր Մաննայի թագաւորներին, սերտակի եւ յաւելածապէս դաշնակից մեր Խալսի նախարարներին (էջ 81)։

Սակայն այս բոլոր կառուցածքը այնքան բարդ, ինչքան իր մէջ տողուն չէ, ինչպէս տեսնուածու, եւ մանաւանդ կիսաքարի խնդրոյն համ Մաննա-Մար շփոթութեան համար շատ զօրաւոր փաստ մը չ'ընծայեր։

Ներածութիւնը այսպէս կը ներկայացնէ բաւարարական տեսութիւն որ պատմական չըլլանք մի մասին եւ իրականութիւն մէջ նպատակ ունի — ինչպէս կ'ըսէ — ապացուցանել թէ Եւրոպայի մէջ Լէյման Լուուպտի կառուցուածքը Ռուս Գ. ի մահուան եւ Խալսի թագաւորութեան անկումէն յետոյ (էջ 83), հիմնուած շատ մը վարկածներու վրայ, որոնք իրական կը կարծուին քննութեան եւ գիտական աշխարհին հաւանութեան։

Ա. ՄԱՍ

1. Լեյմանական հիմն աւանդութիւնը. — Ներածութենէն յետոյ Գ. Սաֆրաստեան, ինչպէս ծրարած էր, կը խօսի հելլենական հին աւանդութեան վերայ, ընդարձակ հաստատում մը որ կը զբաւէ իր գործին 54 էջերը (90-144)։

Այս հաստատումը ունի իր մէջ շահեկան մասեր եւ եզրակացութիւններ, որոնց կարելի չէ համարուիլ եւ համաձայն չըլլալ, սակայն Գ. Սաֆրաստեանի գործին ու առաջադրութեան նետ անոնց առնելով իր միայն խնդրական, կամ շատ քիչ հաւանալի, մանաւանդ կարգ մը պարագաները։

Արտեստի քննադատի մը տեսութեամբ սկսած եւ շ. Ղազար վրդ. Ինքնակերպ, շ. Պոլսէի վրդ. Գաթրեանի եւ Միքայիլ Էմիլի ներդրումով վերածուած նախամտածում մը յետոյ, Գ. Սաֆրաստեան քննութեան կ'առնէ հելլենական աւանդութեան էութիւնը (էջ 93), ներկայացնելով ախական եւ հելլենական արտեստը եւ կրօնական աւանդութիւնները իրենց ընդհանուր գիծերուն մէջ, մին զգաւոր աւարկելու, միւր խնդր ու խառնակ, ըստ իր գաղափարներ (էջ 93-100),

նախապատուութիւն կու տայ Արեւելեանի եւ կը ձաղկէ մինչեւ վերջերը արեւմտեան գիտութեան ունեցած հիպոթեզը զգալի շեղում պատմութիւնը եւ քաղաքակրթութիւնը (էջ 100-101), որ այլեւ անցնային կը պատկանէ։

Ինչի հարկ այս բացատրութեանց, երբ ուղղակի կայ մը չկայ։

Նոյնպէս ինչի՞ ծառայել կուտան են երկար եւ շատեր ծանծառ տեսութիւնները Լուիսթոնի մասին (տե՛ս էջ 101-104), երբ այդ դիւցազնագրութիւնը ունէ հին ու նոր հայ պատմագիրի աղբիւր է՝ ծառայած բացի միակ պարագայէ մը, որ Գ. Սաֆրաստեանի ներդրումը իրենցանցն ունի, ան ալ կեղծ, վասնզի կը վերագրէ տողեր Լուիսթոնի որ անիկա չունի։

Միևնուրի վերագրութիւնը ունի միայն հաստատում մէջ Լիգուրիոսի, Լեւոնոսի եւ այլ յոյն կարգ մը հելլենագիտութեան վրայ գործնական համար, որոնք բնաւ աւանդութիւն չունին մեր Հայ պատմութեան հետ եւ ոչինչ հաստատուելու կամ ժխտելու կը ծառայեն. նոյնպէս ոչ մէկ հելլենագիտի իր ինքնին լուսաբանութիւն մը կը բերեն ինչ Բուստանտի կառավարութեան եւ կազմակերպութեան մասին իր էջերու գիտադասիկաները, քաղաքած անշուշտ ինչ Բուստանտի պատմութիւնը խորապէս ուսումնասիրող մեծ հեղինակութիւններ (էջ 107-114), որոնք կը ձգտեն ապացուցանել թէ Հելլոպոլիսի Եւրոպայի շրջանի պատմութիւնը չունի ունի գիտական արժէք (էջ 110), այլ պարզապէս կառուցած է քանաւորական կրթական վրդականութեան զոյն, որի, զգուշացնել եւ համահիշելիական մասնորոշութիւն ներշնչելու, ծագումով, լիզուով, բարբարոզ եւ աւանդութեան քաղաքի տարրեր ցնդուում։

Ինչպէս կը փոխուի երբ Հերոդոտոսի պատմութեան վրայ կը կեղծանալ Սաֆրաստեանի (սկսած էջ 114էն), վասնզի իրական Հերոդոտոս նկատուած է կարեւոր հելլենագիտութիւն մը եւ իր խօսքին տրուած է մեծ կշիռ, Լեւոնաբար Գ. Արշակ Սաֆրաստեանի տեսութիւնները կ'արժէքաւորուին եւ իր առաջադրութեան կը ծառայեն։

Գ. Սաֆրաստեան Հերոդոտոսի իբր պատմագիր արժէքին եւ արժանաւորութեան վրայ կը խօսի երկարորէն (էջ 114-140) եւ շատ մանրամասնին կերպով, ինչ որ հոս չեն ուղղորդող առարկայ ընել իմ կողմէն քննութեան իր փաստաթղթութիւնները բոլորն ալ համոզել են եւ վաւերացումը ունին գիտական աշխարհին, վասնզի անոնք առհասարակ կը յենուն գիտութեան տեսութեանց վրայ։

Հակառակ անոր որ Գ. Սաֆրաստեան այս մասին մէջ քիչ մը չափազանց մանրաբանութեամբ զգած է եւ անիկ համառոտ կերպով ալ կարող տալ իր փաստաթղթութիւնները, իր նկատման հետ կապակցութիւնը այնքան սերտ է որ այս տարապատման ընդարձակութիւնը ներքին պէտք է համարենք երբ մանաւանդ նկատի ունենանք այն կարեւորութիւնը, որ արեւմտեան կարգ մը գիտութեան անհարկիւրէն ընծայած են Հերոդոտոսի, որոնք գործին իսկական արժէքը Գ. Սաֆրաստեան

խղճմտորեն ներկայացուցած է, և հաստատած է անոր կեղծիքը և սուտերը, ինչպես նաև այն անհամաձայնութիւնները որոնք ճերմակ հոս գան իր և սեպագրական արձանագրութեանց մէջն (տե՛ս մասնաւորապէս էջ 122 և 126-127)։ այնպէս որ թէև խիստ բաւեցող՝ սակայն ճշմարտութենէ հեռու չեն Գ. Սաֆարատեանի սա եղբայրները թէ ղերի ճշմարտութիւնը սա է որ պատմութեան հայրը՝ Կառուցած է մի վիթխարի սուտ, մի մտացածին վէպ՝ հելլէններ թէ՛ արթնցնելու համար ազգային միութեան և հպարտութեան գաղափարը (էջ 128), բայց կարելի չէ Գ. Սաֆարատեանի հետ համաձայն ըլլալ, նոյնիսկ իր գործը կորցալով, ըսելու համար թէ անոր ժամանակները մէջ, ԺԹ. դարու սիկզրէն ի վեր, ոչ մի Արեւմտեան գիտնական չէ համարձակած զինակազմը ընդ այս առասպելը (էջ 128), վասնզի, ինչպէս ինքն իսկ կը յիշէ՝ գահուած են հելլինականը խնչպէս Ռիւդարսըն (էջ 120), Եսգոթի (էջ 130), Սէյա (էջ 131), որոնք նոյնիսկ սեպագրական յայտնագործութիւններէն առաջ, ԺԸ. դարու երկրորդ կէսէն սկսեալ, նշմարած են շերտաշերտ առասպելապատում մը ըլլալը։ Գ. Արշակ Սաֆարատեանի գործին այս մասը, ըստ իմ տեսութեանս, եթէ բողոքովին նոր և անկիզ գտնի մը չէ, ինչպէս կը ներկայացնէ ինքը, սակայն ունի արժէք մը զոր ժխտել կարելի չէ։

Սակայն համաձայն նոյնիսկ իր տեսութեան՝ «հելլէնական մատնադրութիւնը, ի հարկէ իրցը առեւալ Գրեկոփոնէն. Արիանոսի և այլ գրողների ուրջ մասերէն, կը բերէ մի շատ համեմատ նպատակադատութեան. Արժէք ունի որոշ անուններ. Բէւե այլանշակ ծներով, զոտ սակայն մենք կարող ենք վերածնել անոնց սկզբնական հաղագատ հնչւածներին՝ բանաստեղծական և պատմական բաղադրութիւններով։ Այսպիսի հելլէն աւանդութիւնը աշխարհը որդա՞ծ է անործելի սուտերով, կեղծիքներով և ամենաարտադր ստեղծագործութիւններով» (էջ 135)։

Այս եղբայրացութեամբ արդէն կը կարծեմ թէ պէտք էր վերջ գտնէր Գ. Սաֆարատեանի քննութիւնը հելլէնական հին աւանդութեան վրայ։ Ես, իհարկէ, Սաֆարատեան զպաղտած կը տեսնէ՝ մի ականքի նեւով Ամազոնների առասպելին վրայ, իր-րու մի այլ երևույթ հելլէնական երևույթալոյթեան և պատմագրական մեթոսովն, մինչ անիկա երբեք մասնաւորութիւն մը չէր ներկայացներ, այլ շարքին կամ ամբողջութեան մէջ օղակն էր, որուն վրայ ծանրաշուռ մասնաւոր պատճառ պէտք էր որ ունենար Գ. Սաֆարատեան, եթէ իր գործը ասուտարացնել չէր ուզէր քանի մը նոր էջերով և անկողք փաստերով, ուստի այս էջերու վրայ (136-139) չեմ խօսիր։ Գ. Սաֆարատեան, զգրախտարար, հակառէ և կարեւորը կ'անտեսէ, այսպէս կողմնակի նիւթերու համար չեղումներ ընելով, իր կան իր եղբայրացութեանց և կրնամ ըսել նաև՝ վիճիւններուն՝ համոզելու համար աւելի կենսական նշանակութիւն ունեցող փաստաբանութիւններ՝ որոնք շատ աւելի հետաքրքրական են և իր տեսութիւններուն հիմնաւորման կրնան նպաստել։

Այս վիճիւններէն մէկն է այն յայտարարութիւնը որ մօպրոքիւնը կ'որակէ Արեւմտեան գիտութեան ասուտարագոյն մասին և շրջը որս վերջին շրջանի հայ հետեւակների հոյշմին։

Մ. Խորենացիի սկզբնական գլուխները «կեղծիք», սուտ-գիտական փաստերով են հելլէն կեղծիքների միջոցաւ (էջ 140), և կը վճռէ ճշմարտ պատգրական գիտութիւնը եկած է հաստատելու ոչ միայն հայոց պատմագրի երկրկած և հաստատելով պատմագրութիւնը, այլ և նախկանց գերակշիռ փառք և ոչ ոք, ստեղծագործական տաղանդն ու քաղաքական իմաստութիւնը», վճիռ որ սակայն կը կարօտի իրապէս լուրջ փաստաբանութիւններու և ապացուցումներու։

Գ. Սաֆարատեան հելլէնական հին աւանդութեան խախտու հին ապացուցանելու համար 50 էջեր (90-140) յատկացնելէ յետոյ, զարմանալի է որ Խորենացիի տեսութեան մասին ու է փաստ չի ներկայացներ և ուսումնով մը կ'առջէ պարզել թէ «60 տարուան հնագիտական յայտնութիւններն ինչ չափով հաստատած կամ հերքած են հելլենական գրաւոր աւանդութիւնը» (էջ 140) և իր իսկ յայտարարութեամբ այսպիսի մի չափազանց բարդ և վիճելի խնդիրն է (էջ 140) համար «որոշ մասին արդէն գոյացած է մի ստույգ գրականութիւն ամէն իրողութիւնը հազիւ կը յառկանէ վտիտ երեք էջեր (140-142), առաջ մի համառոտ ուրուագիծ և մատնագրական ցանկ՝ իրիւ ուղեցոյց հետաքրքրուող ուսանողներին» (էջ 140) վասնզի «անհնարին է քայլ առ քայլ ընդգծել ցանցական հնագիտական գիտութիւն և անոնց յաջորդող գիտական վիճարանութիւնները» (էջ 140), որոնք պէտք ալ չի կար ներկայացնելու, քանի որ ասոնք այնքան ծանօթ և հաստատուած իրողութիւններ են, որոնք զասպիւրեքերու մէջ ալ անը գտած են։

2. Հայաստան եւ հին հելլենական աւանդութիւնը իր գործին ամենէն ընդգծեալ մէկ մասն է և կը գրաւէ անոր 80 էջեր (146-236) և զերթէ գործին ամենէն ալ չանկան բաժինը կը ներկայացնէ, արժանի ուշադրութեան, վասնզի հին հնաւած է վիտական տեսակներու վրայ։ Միայն թէ անիկա կը ներկայացնէ խմբագրութեան տեսակետով թերութիւն մը, վասնզի հոս այ Գ. Սաֆարատեան կրկին դարձ մը կ'ընէ և կրկին կը խօսի, բառաբանական երկարութեան, հին շէլլէն աւանդութեան ընդհանուր արժէքին վրայ, մինչ այդ մասերը եթէ էական էին իր գործին համար՝ պէտք էր որ արդէն ըսուած ըլլալին առաջին հատուածին մէջ, ուր արդէն այս նիւթին շուրջ փաստեր կուտակուած էին։

Ա. ԱԼՊՈՅԱՃԵԱՆ

(Շարունակել)